

Прегледни рад
УДК: 272-732.2(456)"05/07"
726(456)"05/07"
27-9(456)"05/07"
DOI: 10.5937/zrffp53-42365

ОД ГРГУРА I ВЕЛИКОГ ДО СЕРГИЈА I: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КТИТОРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ ПАПА У РИМУ И КУЛТОВА РАНОХРИШЋАНСКИХ МАРТИРА

Огњен Љ. ТУТИЋ¹
Историјски институт, Београд

¹ ognjen.tutic@iib.ac.rs

Рад примљен: 23. 1. 2023.

Рад прихваћен: 4. 12. 2023.

ОД ГРГУРА I ВЕЛИКОГ ДО СЕРГИЈА I: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КТИТОРСКЕ ДЕЛАТНОСТИ ПАПА У РИМУ И КУЛТОВА РАНОХРИШЋАНСКИХ МАРТИРА

Кључне речи:

Рим;
папе;
папска ктиторска
делатност;
пропаганда;
рани средњи век;
мартини;
светитељски
култови.

Сажетак. Рад је посвећен истраживању ктиторске делатности папа у Риму, у временском распону од краја VI до почетка VIII века, у контексту систематског развоја култова ранохришћанских мартини који су, својим страдањем, санкционирали *Вечни њрад*, као темељно упориште личног, готово *владарског* ауторитета папа и идентитета града као универзалног центра читаве хришћанске икумене. Истраживања су показала да је период раног средњег века представљао једну од најдинамичнијих фаза у изградњи визуелног идентитета Рима и стварању сакралне топографије града, те да су поглавари Римске цркве, главни ктитори и носиоци уметничке продукције, одиграли кључну улогу у конституисању идентитета *Вечног њрада* утемељеног, поглавито, на страдалништву чланова ране хришћанске конгрегације – причева апостола Св. Петра и Св. Павла, али и других мартини чије су мошти, систематски или пак волшебено, откриване *inter* или *extra muros*. Открића гробова, земних остатака или других реликвија ранохришћанских мученика представљали су значајне подстреке папској ктиторској и приложничкој делатности, обнавама већ постојећих и изградњи нових цркава, те формирању и посвећивању олтара и ораторијума, а све у сврху истицања Рима, *џајског њрада*, као нуклеуса хришћанске васељене. Сходно свему наведеном, рад је посвећен контекстуализацији и дубљем разматрању документованих храмова, капела и ораторијума посвећених ранохришћанским мартини у Риму у VII веку.

Током раног средњег века, периода обележеног процесима константних друштвено-политичких и културно-историјских промена, Рим је опстајао као централно упориште некадашњег западног дела Римског царства.² Далеко од престоног Константинопоља, али увек у процесу комуникације и међусобне размене, Рим је „прешао пут” од „прозора царева на Запад” (Браун, 2010, стр. 251) до самосталног ентитета који се развијао и функционисао *per se*, под непосредним патронатом папа које су, нарочито од краја VI века, паралелно развијале лични, готово *владарски* ауторитет и обликовале идентитет града као универзалног центра читаве хришћанске икумене. Досадашња истраживања показала су да је период раног средњег века представљао једну од најдинамичнијих фаза у изградњи визуелног идентитета Рима и стварању сакралне топографије града, те да су поглавари Римске цркве, главни ктитори и носиоци уметничке продукције, одиграли кључну улогу у конституисању идентитета *Вечној града* утемељеног, поглавито, на страдалништву чланова ране хришћанске конгрегације – принчева апостола Св. Петра и Св. Павла³, као и других светих мученика, чије су мошти, систематски или пак волшебено, откриване *inter* или *extra muros*. У том смислу, неопходно је напоменути да примарни историјски извори, а пре свих *Liber pontificalis*⁴, темељно упориште и својеврсна полазна тачка

² Како би се у потпуности објаснили временски оквири овог рада, неопходно је одредити се у погледу трајања раног средњег века. У светској медијевистици, питање одређења почетка и краја раног средњег века представља отворено питање, посебно у односу на живе дебате које се тичу периода касне антике. У прилог хронологији раног средњег века, в. Wickham, 1981; Пеинтер, 1997; McKitterick, 2001; Wickham, 2005; Смит, 2006; Fouracre, 2008; McKitterick, 2008; Wickham, 2009; Викам, 2020.

³ У овом раду неће бити посебног осврта на ктиторску и приложничку делатност папа у Риму која је у вези са личношћу принчева међу апостолима, с обзиром на то да таква тема завређује посебну, појединачну студију.

⁴ У оквиру *Liber pontificalis*, практично једине сачуване раносредњовековне *истиорије* написане у Риму, изложени су животи из дела 112 поглавара Римске цркве, почевши од Св. Петра, као утемељивача земаљске Христове цркве и првог епископа Рима, до папе Стефана V (885–891), в. Geertman, 2009, стр. 37–107; McKitterick, 2020, стр. 7–8.

Од Гргура I Великој до Сергија I: ирילוј ироучавању кийишорске делатности иаја у Риму и култова ранохришћанских мартира

у разматрању живота и дела поглавара Римске цркве, указују да је, уз култове Христа и Богородице, у Риму раног средњег века посебна димензија припадала управо култовима ранохришћанских мартира који су својом жртвом санктификовали *Вечни ираг*. У овом раду, како је сугерисано насловом, фокус ће бити на период VII века, прецизније, епохи омеђеној понтификатима папа Гргура I и Сергија I. Циљ рада је свеобухватно сагледавање папске ктиторске делатности у контексту развоја побожности усмерене ка мученицима у VII веку, с обзиром на то да истраживања, како писаних извора тако и сачуване грађе из корпуса уметности и визуелне културе, указују на значај овог периода који је сагледив двојак – са једне стране, као последица континуитета у односу на претходне, формативне векове током којих су положени темељи развоју и штовању култова мученика у Риму, односно, са друге стране, у контексту снажења институције папства и систематске употребе светитељских култова у пропагандне сврхе. Такође, важно је нагласити да је папска ктиторска делатност у VII веку представљала и својеврсни заметак експанзије колективне и приватне побожности усмерене ка светим мученицима која се догодила у VIII, односно у првим деценијама IX века, посебно заслугама папа Хадријана I (772–795) (Osborne, 2020, стр. 194–218), Лава III (795–816) (Osborne, 2020, стр. 219–230) и Паскала I (817–824) (Goodson, 2010).⁵

Парадигма о Риму као *ираду мученика*, престоници посвећеној страдању Христа, односно о Римској цркви сазданој на крвљу мученика, има касноантичке корене. Вековима који су претходили признању права слободе вероисповедања хришћанима Царства, бројни чланови ове нарастајуће верске заједнице су страдали у системским прогонима који су доживели својеврсну експанзију почетком IV века, у време владавине цара Диоклецијана (284–305), а међу центрима најмасовнијих и најсуровијих погубљења хришћана посебно место је заузимала прва престоница Царства – Рим. Сходно томе, мучеништво је током касноантичке епохе, али и касније, представљало један од кључних идеолошких темеља ауторитета града Рима и Римске цркве.⁶ За хришћане је смрт, као спознаја Бога и увод у вечни живот, била идеал, а мучеништво посредан начин рекреације Христовог страдања, поистовећеног са тријумфом над смрћу, због чега се концепт *imitatio Christi* (Moss, 2010, стр. 20) успоставља као кључна одредница страдања хришћана и њиховог повезивања са Богом, чија је преваленција, током првих векова хришћанства, била изузетно висока. Сходно томе, Рим је у раном средњем веку израстао у град изузетног интересовања и бриге за мошти и реликвије мартира које су препознате

⁵ За увид у укупну ктиторску и приложничку делатност наведених папа, консултовати приређене верзије дела *Liber pontificalis*: Davis, 1989; Davis, 1992.

⁶ Више о развоју култова мартира, в. Brown, 1981; Grig, 2004.

као кључни конструкти у истицању јединствене позиције *Вечној трага* и поглавара Римске цркве, а затим систематски коришћени у пропагандне сврхе. Таква пракса, развијана, пре свега, прилежношћу поглавара Римске цркве, представљала је плод континуитета у односу на папску делатност претходних векова. С обзиром на то да период између IV и VI века можемо сматрати формативним у погледу развоја активне побожности усмерене ка мученицима, форми и функцији њиховог штовања, управо у назначеном периоду папе почињу обликовање идентитета града као престонице посвећене страдањем мученика.⁷ Међутим, јачањем институције, почевши од времена понтификата папе Гргура I, крајем VI, односно почетком VII века, можемо сведочити новом порасту оваквих пракси сагледивом, поглавито, из перспективе потребе актуелних поглавара Римске цркве за конституисањем ауторитета и легитимитета града, а последично и сопствене институције (Leyser, 2000, стр. 289–307). Благодаревши томе, открића моштију и реликвија ранохришћанских страдалника су, током VII века, представљала значајне подстреке папској ктиторској делатности, а мобилност посмртних остатака је омогућила широк спектар различитих начина штовања мученика, кроз изградњу засебних храмова, формирање капела или ораторијума унутар већ постојећих цркава или удружено, на олтарима који нису били нужно посвећени мученицима чије су остатке баштинили. О значају мартира за раносредњовековне папе сведочи и њихова прилежност у обнавама пострадалих, већ постојећих храмова посвећених ранохришћанским страдалницима за веру, као и богата приложничка делатност усмерена ка црквама, капелама и ораторијумима, који су конституисани као места *memoria aeterna*. Без намере да побројимо све ктиторске подухвате и приложништва поглавара Римске цркве, која су у вези са хришћанским мартирима у VII веку, у овом раду ћемо се посветити контекстуализацији и дубљем разматрању документованих римских храмова, капела и ораторијума посвећених ранохришћанским мартирима, дочим ће посебна пажња бити усмерена на доминантне концепте који су обликовали раносредњовековну побожност усмерену ка мученицима.

Мада о ктиторским и приложничким заслугама папе Гргура I (590–604) нема готово никаквих података до оних који су остали забележени у историјским изворима, може се закључити да је делатност „последњег

⁷ О ктиторским и приложничким заслугама папа у периоду између IV и VI века, видети папске биографије забележене у оквиру *Liber pontificalis*, в. Davis, 1989. Својим ктиторским и приложничким заслугама у периоду од IV до VI века, папе су, практично, наставиле делатност римских, паганских и хришћанских цара наметнувши се као одлучујуће фигуре у конституисању (визуелног) идентитета града. Приликом помена већине хришћанских цркава подигнутих, обновљених или дарованих у периоду до 500. године, од којих је значајан део био посвећен управо мученицима, *Liber pontificalis* апострофира улогу папа или у звању ктитора или приложника (McKitterick, 2020, стр. 103).

Од Гргура I Великој до Серџија I: ирילוі йроучавању кїииййорске делайностїи йайа у Риму и кулїйова ранохришћанских марїиира

човека антике и првог човека средњовековља⁸ била доминантно везана за Рим, цркву Св. Петра, катедру хришћанске васељене и за манастире. Сходно томе, на овом месту посебно треба истаћи подухват забележен на страницама *Liber pontificalis*, а који је у вези са претварањем породичне палате папе Гргура I у манастир (*Liber pontificalis*, 1989, 66.5). Истраживања су показала да је манастир који је папа установио у сопственој породичној палати на Целију, *ad clivum Scauri*, био посвећен првом Христовом апостолу, мученичком смрћу пострадао Св. Андреју, те да се налазио у близини данашње цркве Сан Грегорио Магно (*San Gregorio Magno*) (Krautheimer, 1980, стр. 59). Вероватно да је манастир установљен средином седамдесетих година VI века, с обзиром на то да се зна да је будући папа провео три године живећи као монах овог манастира, те да је 578. хиротонисан за ђакона Римске цркве (Richards, 1979, стр. 168; Markus, 1997, стр. 10). По свему судећи, манастир је наставио да функционише и након Гргуровог повратка јавном животу, а познато је да је, у периоду након повратка из Константинопоља 585/6. године до успона на трон Св. Петра, будући папа „провео најлепше године свог живота” у аскези (Richards, 1979, стр. 168; Linč, 1990, стр. 41; Markus, 1997, стр. 10). Упркос недостатку додатних информација, овај податак је изузетно значајан с обзиром на то да указује на развој једног феномена папске ктиторске делатности који је подразумевао претварање папских породичних палата у манастире, а који ће заживети нарочито током VII и VIII века.⁹

Историјски, али и идеолошки гледано, значајан подстрек развоју побожности усмерене ка ранохришћанским мартирима у раносредњовековном Риму, дошао је од подухвата папе Бонифација IV (608–615), чијом заслугом је Пантеон претворен у хришћански храм. Како се наводи у *Liber pontificalis*, папа Бонифације IV је упутио молбу цару Фоки (602–610) да Пантеон претвори у хришћанску цркву посвећену Богородици и мартирима (*Liber pontificalis*, 1989, 61.2). Тако је 609. године, *templum* цара Хадријана (117–138), ултимативни пагански храм у самом срцу Рима посвећен свим бојовима, претворен у цркву посвећену Богородици и свим мартирима, познату као Санта Марија *ad martyres* или Санта Марија Ротонда (*Santa Maria Rotonda*) (Thunø, 2015, стр. 233–237).

Од посебног значаја за функционисање и идеолошки значај овог паганског култног места у хришћанским оквирима била је његова посвета Богородици и свим свейим мартирима. Сва је прилика да је димензија посвете свим свейим мартирима представљала референцу на чињеницу

⁸ О папи Гргуру I Великом као последњем човеку антике и првом човеку средњовековља писано је много, в. Krautheimer, 1980, стр. 59–87; Linč, 1990, стр. 39.

⁹ Познато је да су се истим подухватима истакли и папа Бонифације IV (608–615), Хонорије I, Гргур II (715–731) и Павле I (757–767).

Сл. 1. Пантеон, Рим, данашњи изглед

да је првобитни пагански храм био посвећен *свим бојовима*. На тај начин, храм је трансформисан у својеврсни хришћански *јанџеон* у ком су, уз Богородицу, посебно штовани и *сви мартири*. Значајан податак који је везан за трансформацију Пантеона односио се на чињеницу да је папа даровао храм реликвијама (*Liber pontificalis*, 1989, 69.2). Мада немамо подробнијих података, њихово помињање у множини указује на то да је храм, свакако у складу са посветом, био дарован већим бројем различитих светитељских реликвија. Претварање Пантеона у хришћански храм био је, несумњиво, изузетно подстицајан подухват и то у неколико нивоа. Идеолошки, означаио је апсолутни тријумф хришћанства у најнепосреднијем фокусу читаве икумене, али је и значајно утицао на даљи развој, како култа Богородице тако и култова ранохришћанских мученика.

Значајно место у оквирима ктиторске и приложничке делатности папе Хонорија I (625–638), који је, током свог понтификата „учинио многа добра” (*Liber pontificalis*, 1989, 72.1) припада управо храмовима посвећеним ранохришћанским мартирима, дочим се, као кључни подухват, издваја изградња и опремање цркве посвећене ранохришћанској мученици Св. Агнези (*Sant’Agnese fuori le mura*). Мада се у оквиру *Liber pontificalis* наводи како је папа Хонорије I саградио храм Св. Агнезе изван зидина града од темеља, вероватно да је његовом заслугом дошло до систематске обнове неке старије грађевине.¹⁰ Обновљени храм, саздан на *Via Nomentana*, недалеко од руина касноантичког храма исте посвете и маузолеја Санта

¹⁰ Лиз Џејмс (Liz James) наводи да је папа Хонорије I обновио храм који је саградио папа Пелагије у VI веку, в. James, 2017, стр. 282; Марија Фабрицијус Хансен (Maria Fabricius Hansen), са друге стране, бележи како је црква Св. Агнезе саграђена заслугом папе Хонорија I на месту старије капеле исте посвете, в. Fabricius Hansen, 2015, стр. 100.

Од Грјура I Великој до Серџија I: ирילוј ироучавању књићиорске делатности иаи у Риму и култова ранохришћанских мартира

Констанце (Krautheimer, 1937, стр. 18–19), имао је основу тробродне базилике са емпорама конструисаним над бочним бродовима и нартексом, те олтарским простором завршеним широком, полукружном апсидом. Основом и начином организовања простора, црква Св. Агнеше следила је примере старијих цркава, у првом реду храма Св. Лаврентија изван зидина града (*San Lorenzo fuori le mura*) из VI века, код којих је план базилике са галеријама прилагођен потреби истицања гроба мартира који је требало учинити потпуно видљивим и лако доступним локалним верницима и ходочасницима, који су, нарочито од VI и VII века, у све већој мери походили гробове мученика у непосредној околини Рима (Krautheimer, 1980, стр. 83–85). У креирању сакралног простора храма, који је, попут реликвијара, баштинио мошти Свете мученице, посебна пажња посвећена је изради апсидалног мозаика у оквиру ког су приказани Св. Агнеза у владарском руху, са јасно назначеним детаљима везаним за њено страдање¹¹, и двојица папа од којих се само један, приказан са моделом храма у руци, поуздано идентификује као ктитор – папа Хонорије I.¹²

Поред тога, папа Хонорије I је одговоран и за формирање светилишта посвећених светим мученицима Аполинарију, уз цркву Св. Петра *ad Palmata* (*Liber pontificalis*, 1989, 72.3–4), Св. Киријака на *Via Ostiensis*, Св. Петра и Марцелина на *Via Labicana* (*Liber pontificalis*, 1989, 72.4; Krautheimer, 1959, стр. 193) и Св. Северина „на двадесетој миљи изван града”, а унутар зидина и црква Св. Луције на *Via Selcis*, која је од VIII века била позната и као Санта Луција *in Orfea*¹³ и Четворице овенчаних (*Liber pontificalis*, 1989, 72.4–6). Посвета цркве удружена штованим мученицима, који су познати као Четворица овенчаних (*Quattuor Coronati*), посебно је занимљива с обзиром на то да се не ради о римским већ сирмијумским мученицима, панонским скулпторима Клаудију, Никострату, Симпронију, Касторију

¹¹ Наративи о мученичкој смрти младе хришћанке били су познати у Риму још од IX века. Заслугом папе Дамаса (366–384), у цркви Св. Агнеше на *Via Nomentana* су, финим словима, били забележени стихови посвећени овој светитељки, истина са мало детаља о њеном страдању. Неколико деценија касније, Амвросије Милански је писао о Св. Агнези у свом делу *De virginibus*, а Пруденције јој је посветио поему. Најутицајније дело, *Passio Agnetis*, саставио је Псеудо Амвросије око 500. године, а до VII века оно је постало изузетно популарно и распрострањено, те је кључно обликовало побожност усмерену ка Св. Агнези, в. Trout, 2019, стр. 12.

¹² У науци су, у више наврата, изношене претпоставке да је, уз Св. Агнесу и папу Хонорија I, приказан папа Симах I (498–514), одговоран за обнову апсиде старог храма Св. Агнеше, или да је у питању папа Гргур I, чије се могуће присуство на апсидалном мозаику објашњава личним афинитетима папе Хонорија I ка установљењу култа једног од својих најистакнутијих претходника.

¹³ За цркву је везана легенда о егзорцизму који је извео папа Лав IV, „у опскурним и скривеним пећинама у близини базилике Св. Луције *in Orfea*”. На месту цркве данас стоји храм исте посвете с почетка XVII века, в. Krautheimer, 1959, стр. 186.

Сл. 2. Апсидални мозаик цркве Св. Агнесе fuori le mura, Рим, 625–638.
(извор: Baelena Books, URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=452522920215126&set=pb.100063722663213.-2207520000.&type=3>)

и Симплицију, чији је култ рано асимилован у Риму, при чему треба нагласити да је сећање на њихово сирмијумско порекло избледело, те да су штовани као *Roma natal(is)* (Шпехар, 2014, стр. 31). Уз цркву Св. Агнесе, као најзначајнији ктиторски подухват папе Хонорија I истиче се изградња цркве Св. мученика Панкрација на *Via Aurelia* (*Liber pontificalis*, 1989, 72.5). По свему судећи, изградња цркве представљала је крајњи исход дугог континуитета папског интересовања за гроб Св. мученика Панкрација, које се може пратити од VI века, када је, заслугом папе Симаха I (498–514), дошло до обнове некрополе и, судећи према писаним изворима, изградње првобитне базилике (Krautheimer, Frankl, Corbett, 1967, стр. 155). Црква саграђена старањем папе Хонорија I имала је основу тробродне базилике са дубоком апсидом, типолошки блиске храмовима IV и V века, те олтарским простором обухваћеним опходним бродом који је олакшавао приступ отвореној крипти (Krautheimer, Frankl, Corbett, 1967, стр. 170–174). Напоследку, као последњи ктиторски подухват папе Хонорија I наводи се изградња цркве Св. мученика Хадријана на *Via Sacra*, која је, по свему судећи, формирана прилагођавањем зграде римске курије (*Curia Senatus*) и представља још један пример трансформације неког постојећег објекта у хришћански храм (Krautheimer, 1937, стр. 1).

Извори указују на закључак да штовање култова мученика у раносредњовековном Риму није било искључиво *ad sanctos*, везано за оне

Од Грџура I Великој до Серџија I: ѝрилој ѝроучавању кѝиѝиѝорске делатности ѝаја у Риму и кулѝивоа ранохришћанских марѝира

страдалнике чија је смрт непосредно била у вези са Вечним градом или његовом непосредном околином. Поред већ наведеног примера изградње цркве посвећене сирмијумским мученицима Четворици овенчаних, о томе сведочи и пример преношења моштију и реликвија мартира из Далмације и Истре, те установљење капеле посвећене Св. Венанцију у оквиру комплекса Латеранског баптистеријума у Риму, заслугом папе Јована IV (640–642) (*Liber pontificalis*, 1989, 74.2). Простор капеле Св. Венанција, са готово укупном унутрашњом декорацијом концентрисаном у апсиди и на тријумфалном луку, као и реликвијама светих мученика,¹⁴ остао је сачуван до данас. Иконографијом која проистиче из ранохришћанског визуелног „вокабулара”, апсидални мозаик повезује у јединствену целину кључне личности, концепте и топосе хришћанства, Христа, Богородицу Оранту, Арханђеле, Св. Петра и Павла, Св. Јована Јеванђелисту, Св. Јована Крститеља, папе Јована IV и Теодора I (642–649), те низ локалних далматинских мученика, епископе Венанција и Домнија у конхи апсиде и Св. Анастасија, Св. Астерија, Св. Тела (Телиуса), Св. Паулијана, Св. Маура, Св. Септимија, Св. Антиохијана и Св. Гаја (Гајана) на површинама тријумфалног лука.¹⁵

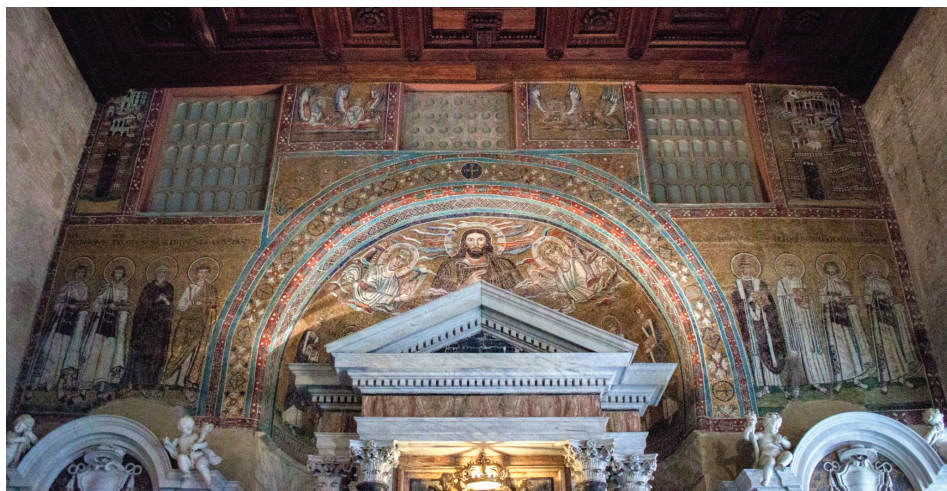
Препознатљиви елементи касноантичке и ранохришћанске уметности и визуелне културе¹⁶ искомбиновани су у јединственом маниру подређеном потреби да се ослика капела сасвим специфичне намене штовању далматинских и истарских мученика, чији су култови, заједно са реликвијама, пренети у Рим. Стога, мозаички украс капеле Св. Венанција представља сусрет и логичну симбиозу Рима и свега онога што подразумева импорт култова мученика из других делова хришћанског света који се, управо заслугама папа, сабирају у *вечном* граду.

Као што је већ речено, Рим раног средњег века био је град активне бриге за моштима и реликвијама светитеља, поглавито мученика, које

¹⁴ Питање природе реликвија присутних у капели Св. Венанција дуго је било отворено. О. Панвинио (1529–1568) пише да је у капели присутно десет тела, што је указивало на то да су мошти светитеља, непосредно пред пад Салоне, у целисти пренете у Рим. Међутим, пошто су реликвије истражене шездесетих година XX века, утврђено је да су се састојале од мноштва ситнијих људских и животињских костију и новчића. На основу тога, донет је закључак да је капела Св. Венанција била дарована костима и другим налазима са гробова мученика, тј. контактним реликвијама, а не читавим скелетима мартира, в. Mackie, 2003, стр. 223–229.

¹⁵ О околностима и историји изградње капеле Св. Венанција, мозаицима и личностима изобразених далматинских светитеља, в. Mackie, 1996, стр. 1–13.

¹⁶ Значајно је поменути да се овде, пре свега, мисли на сличности, како у погледу распореда фигура тако и иконографије и стила, са апсидалним мозаицима цркава Св. Козме и Дамјана (527) и Сан Лоренцо (579–590) у Риму, а у појединостима, попут представа Витлејема и Јерусалима у угловима тријумфалног лука, и са мозаицима цркава Санта Марија Мађоре у Риму (431), Сан Витале (540) и Сан Аполинаре ин Класе (549) у Равени.

Сл. 3. Поглед на апсиду и тријумфални лук капеле Св. Венанција, Комплекс Латеранског баптистеријума у Риму, последња деценија прве половине VII века (извор: Baelena Books, URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=470878815046203&set=pb.100063722663213.-2207520000.&type=3>)

су неретко пронађене у граду и његовој непосредној околини. Извори указују на то да су, током раног средњег века, били чести случајеви откривања светитељских моштију и реликвија које су преносене унутар зидина града где су за њих грађени храмови или формиране капеле или ораторијуми унутар већ постојећих цркава. *Liber pontificalis* наводи да су средином VII века, у *arenarium* на *Via Nomentana* пронађене мошти (тела) Светих мученика Прима и Фелицијана, одакле су, заслугом папе Теодора I, пренете у Рим и похрањене у цркви Св. Стефана (*San Stefano Rotondo*) (*Liber pontificalis*, 1989, 75.4). На налог папе, у североисточном делу цркве (Mackie, 2003, стр. 76) формирана је капела, која је, судећи према подацима забележеним у *Liber pontificalis*, богато дарована драгоценостима (*Liber pontificalis*, 1989, 75.4). Над олтаром, на који су положене мошти мученика, постављен је мозаик невеликих димензија чији фокус представља *cruх gemmata* на чијем врху се налази медаљон са попрсјем Христа, изнад ког се, из сегмента неба, означеног плавом траком испуњеном звездама, по-маља рука Господња са мученичким венцем опточеним златом и драгим камењем. Крст је фланкиран фигурама једноставно одевених мученика сигнираних као +SCS PRIMUS и +SCS FELICIANUS.

Иако је композиција изведена на златној позадини, елементи природног окружења су наглашени представом зеленила и расцветалих цветова у дну композиције, а они су, по свему судећи, представљали алузију на Рајски врт у ком светитељи бораве. У том смислу, мозаик представља,

Од Грјура I Великој до Серџија I: њрилој њроучавању књићијорске делайности и њаја у Риму и кулћивоа ранохришћанских марћира

Сл. 4. Апсидални мозаик капеле Св. Прима и Фелицијана, црква Сан Стефано Ротондо, 642–649. (извор: Baelena Books, URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=492776749523076&set=pb.100063722663213.-2207520000.&type=3>)

истина, сажете, одјеке мозаика цркве Сан Аполинаре ин Класе, чији фокус представља *crux gemmata* са попрсном представом Христа у медаљону, и то у идеалном рајском пејзажу (Мирковић, 1973, стр. 123–133). Поред тога, папа Теодор I се истакао и изградњом цркве Св. мученика Еупла (*San Euplo*), у близини цркве Св. Павла изван зидина града, *foris porta beati Pauli apostoli* (*Liber pontificalis*, 1989, 75.5). О околностима изградње, изгледу и историји овог храма готово да нема никаквих података. По свему судећи, црква је, *de novo* или преградњом, замењена храмом Сан Салваторе (*San Salvatore in Porta*), због чега остаје потпуно непозната чак и основа храма папе Теодора I. Међутим, откриће једног саркофага датованог у IV или V век, као и фрагмента натписа који помиње *altare sotteraneo*, навело је истраживаче на претпоставку да, поред наведене две фазе изградње и функционисања овог храма, постоји и трећа – касноантичка (Coates-Stephens, 1997, стр. 183). На основу тога, сматра се да је ово култно место најпре било обележено касноантичким маузолејом над којим је, заслугом папе Теодора I, саграђена црква посвећена Св. Еуплу, при чему су подземни делови старог храма коришћени као крипта (*altare sotteraneo*) (Coates-Stephens, 1997, стр. 183).

Vita папе Адеодата I доноси још један значајан податак о експанзији штовања мартира у раносредњовековном Риму. Међу малобројним наведеним

ктиторским подухватима овог поглавара Римске цркве, прво се наводи онај везан за обнову и посвећење цркве Св. Петра на *Via Portuensis, iuxta ponte Merul (Liber pontificalis, 1989, 79.4)*. Саграђена као базилика чији је унутрашњи простор, судећи према налазима капитела стубова, био подељен на три брода, црква је била украшена мозаицима и фрескама (Coates-Stephens, 1997, стр. 184). Након помена о обнови и посвети ове цркве, о њој нема података све до 1034. године, када се, у једном документу из цркве Санта Марија *in Via Lata*, помиње као *ecclesia destructa*, што упућује на то да је црква већ у првим деценијама XI века била у рушевинама у каквим ће је видети и описати и ренесансни историчар Флавије Бионд (*Flavius Biondus*) средином XV века (Coates-Stephens, 1997, стр. 184). На сличан начин је описана и обнова и посвета цркве Св. Петра и Павла на *Via Ostiensis* (Coates-Stephens, 1997, стр. 184), што нас, уз помен цркве посвећене Св. Павлу, недалеко од Санта Бибијане (*Santa Bibiana*), саграђене заслугом папе Лава II (*Liber pontificalis, 1989, 82.5*), наводи на закључак о изузетном ширењу мреже храмова посвећених Св. Петру или Св. Павлу или обојици истовремено у сакралној топографији града који су санктификовали својим страдањем. Изузетно значајно, *Liber pontificalis* прецизно наводи да је храм посвећен *et ad nomen beati Pauli apostoli* 22. фебруара, те да је дарована „телима” Св. мученика Симплиција, Фаустина, Беатриче и других (*Liber pontificalis, 1989, 82.5*). Мада о њему немамо других података, сва је прилика да је реч о базилици, која је, барем у рушевинама, постојала до XVII века (Coates-Stephens, 1997, стр. 187), те о још једном документу открића моштију светитеља у катакомбама и њиховом преношењу унутар зидина града. Поред тога, папа Лав II истакао се и подухватом изградње цркве посвећене Св. Себастијану и Св. мученику Ђорђу *in Velabro (Liber pontificalis, 1989, 82.5)*. Судећи према истраживањима, црква је имала основу тробродне базилике, а на њеним темељима је, заслугом папе Гргура IV, 831–833. године саграђен храм нешто већих димензија (Coates-Stephens, 1997, стр. 185).

Напоследку, међу ктиторским подухватима папе Сергија I, на овом месту треба посебно истаћи податак о опсежној обнови цркве посвећене мученичком смрћу пострадалом апостоу Св. Андреју на *Via Labicana (Liber pontificalis, 1989, 86.13)*. Иако црква никада није пронађена, у новије време је изнето мишљење да би се она могла идентификовати као Санта Маура, једина црква тог типа која је откривена на *Via Labicana* (Coates-Stephens, 1997, стр. 188), што, у недостатку подробнијих података, остаје на нивоу претпоставке. Ипак, значајно је приметити да је међу раносредњовековним папама, о чему сведочи и пример манастира чији је ктитор био папа Гргур I, посебно био развијен култ овог апостола који је страдао мученичком смрћу, свакако у контексту систематског настојања поглавара Римске цркве да укажу на култове мартира на чијој жртви почива ауторитет града једнако као и ауторитет институције.

* * *

Наведени и размотрени примери ктиторских заслуга папа у Риму у временском распону од краја VI до почетка VIII века указују на континуиран и систематски развој култова мученика који би се, с обзиром на комплексе друштвено-политичке и културно-историјске околности њихових понтификата, могао сагледати у контексту развоја институције, феномена папске *владарске* идеологије и пропаганде. Мада је пракса штовања мученичком смрћу страдалих чланова ране хришћанске конгрегације установљена још у IV веку, пре свега развојем култова и изградњом храмова посвећених принчевима апостола Св. Петру и Св. Павлу, култови мартира остали су идеолошки темељ током читаве историје *вечног* града. Развијена мартиролошка традиција досегла је нове домете у оквирима ктиторске, а свакако и приложничке делатности папа у време након понтификата папе Гргура I, од када, услед „упадљивог одсуства Царства на Западу” (Браун, 2010, стр. 132)¹⁷, можемо пратити процес симултаног развоја града и институције папства *per se*. У таквим околностима, судећи према сачуваном корпусу уметности и визуелне културе и расположивим сведочанствима забележеним у оквиру *Liber pontificalis*, феномен открића моштију, делова моштију или других, неретко контактних реликвија светитеља *inter* или *extra muros*, те изградња храмова посвећених мартирима, обнова већ постојећих цркава и посвећивање олтара, капела и ораторијума овим светитељима, доживљава „нови” успон. Папе, које у овом периоду преузимају и систематски развијају сопствени *владарски* идентитет, одиграле су кључну улогу у креирању сакралне топографије Рима у VII веку, пре свега кроз ширење мреже храмова посвећених ранохришћанским мартирима, али и кроз развој колективне побожности усмерене ка светачким личностима страдалим у Христово име. Такве околности, усмерене, пре свега, ка легитимизацији ауторитета града и папе као његовог врховног поглавара, неопходно је сагледати у односу на буран друштвено-политички и културно-историјски контекст. С тим у вези, важно је истаћи да је Рим, у периоду којим се бави овај рад, био периферни центар смештен на самом рубу Царства, односно, како се неретко наводи у историографији, изолована „утвара” (Браун, 2010, стр. 250), осиромашен, девастиран и дубоко потресен терором

¹⁷ Одсуство Царства на Западу, настављено и током VII века, било је изазвано ратовима вођеним против Персијског царства, дуж источне границе, као и против Словена и Авара који су се населили на Балканском полуострву. О ратовима цара Ираклија против Персијанаца и Авара, в. Острогорски, 1989, стр. 109–116. Након 632. године, Царство је суочено и са ширењем ислама, те брзим арабљанским освајањем царских територија у Азији и Африци. Наиме, убрзо након пораза Персијанаца и уништења Сасанидског царства, започела је експанзија Арабљана који су, под вођством калифа Омара (634–644), освојили Сирију са Антиохијом, Палестину и Јерусалим (638), а затим отпочели са освајањем Месопотамије и Египта, в. Острогорски, 1989, 125–137.

нових непријатеља оличених у лангобардским ратним бандама које су, у периоду од 568. до 773/4. године, представљале најнепосреднију опасност сигурности града (Бјури, 2010, стр. 178–181). Томе би, свакако, требало придружити чињеницу да су Лангобарди исповедали аријанство. У атмосфери нестабилности и страха, развој култова мученика и колективне побожности у граду могао би се разумети и из аспеката потенцирања апотропејске димензије непосредних остатака светитеља, као и храмова, капела и ораторијума који су им посвећивани. Поред тога, околности понтификата папа, који су столовали у временском распону од краја VI до почетка VIII века, обележени су динамичним односима, поглавито, са престоним Константинопољем и испоставом царске власти у Равени, а тицали су се питања примата Римске цркве у хришћанском свету, као и одређења цркава спрам источњачких јеретичких учења о односима двеју природа у Христу (Острогорски, 1989, стр. 124; Tannous, 2014, стр. 29–67).¹⁸ У том смислу, а пре свега кроз папску ктиторку делатност, развијана је и конституисана парадигма о Риму као универзалном центру читаве хришћанске васељене, месту сабирања култова и непосредних остатака оних који су положили своје животе на темеље хришћанске религије, дочим је истицан и легитимитет институције папства и самог поглавара Римске цркве као чувара ортодоксије. Циљано, „коришћени” су управо култови ранохришћанских мартира који постају својеврсни фокуси папског ктиторства и приложништва, свакако с обзиром на то да Константинопољ, за разлику од Рима, није имао развијену традицију страдалништва у Христово име. На тај начин, истицан је легитимитет Рима као прве престонице, града санктификованог страдањем чланова ране хришћанске конгрегације, *града цркве* и *ђајској града*, чији је ауторитет био укореењен у крви мученика чијим је страдањем и последичним тријумфом над смрћу коначно прекинута паганска традиција града. Такође, од посебног значаја за познавање природе ктиторске делатности папа у раносредњовековном Риму, а у вези са култовима мученика, стоји и феномен експанзије колективне и личне побожности и феномена ходочашћа, посебно због чињенице да из овог периода датирају најстарији познати путописи и водичи кроз град, *Notitia ecclesiarum urbis Romae* и *De locis sancti martyrium quae sunt foris civitatis Romae* – настали око 640. године (Osborne, 2020, стр. 174) као својеврсне *мапе* са кључним ходочасничким центрима *inter* и *extra muros*. Благодареећи развијеној мартиролошкој традицији, Рим је у овом периоду израстао у значајан ходочаснички центар, чији је идеолошки значај, упркос политичкој маргинализацији, остао неупитан.

Сходно свему наведеном, може се закључити да су култови ранохришћанских мартира, систематски развијани кроз папску ктиторску

¹⁸ Острогорски, 1989, стр. 124; Tannous, 2014, стр. 29–67.

Од Грјура I Великог до Сергија I: ириво ироучавању киииорске делатности иаа у Риму и култова ранохришћанских маршира

делатност у периоду од краја VI до почетка VIII века, коришћени као аргументи аксиоматског положаја града Рима, посвећеног крвљу мученика као и ауторитета поглавара Римске цркве. Како смо показали, открића гробова, земних остатака или других реликвија ранохришћанских мученика представљали су значајан подстрек папској киторској и приложничкој делатности – обновама већ постојећих и изградњи нових цркава, те формирању и посвећивању олтара, капела и ораторијума овим светитељима. На тај начин, циљано је креирана парадигма о Риму, *иаиском ираду*, као универзалном центру читаве хришћанске икумене, тј. о неприкосновеном ауторитету који припада поглавару Римске цркве – папи.

Литература

- Браун, П. (2010). *Усион хришћанства на Западу. Тријумф и разноликост 200–1000. године*. Београд: Слио.
- Викам, К. (2020). *Наслеђе Рима: Историја Европе и Медитерана 400–1000*. Београд: Слио.
- Мирковић, Л. (1973). *Иконографске студије*. Нови Сад: Матица српска.
- Острогорски, Г. (1981). *Историја Византије*. Београд: Просвета.
- Пеинтер, С. (1997). *Историја средњег века (284–1500)*. Београд: Слио.
- Смит, Х. М. Џ. (2006). *Европа после Рима: Нова културна историја (од 500. до 1000. године)*. Београд: Слио.
- Шпехар, З. О. (2014). Сирмијумски мученици и креирање идентитета ранохришћанског града. *Зборник Народног музеја у Београду*, XXI (2), 25–52.
- Brown, P. (1981). *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: Chicago University Press.
- Coates-Stehpens, R. (1997). Dark Age Architecture in Rome. *Papers of the British School at Rome*, 65, 177–232.
- Davis, R. (Ed.). (1989). *The Book of Pontiffs (Liber pontificalis), The Ancient Biographies of First Ninety Roman Bishops to AD 715*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Davis, R. (Ed.). (1992). *The Lives of the Eighth-Century Popes*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Fabricius Hansen, M. (2015). *The Spolia Churches of Rome: Recycling Antiquity in Middle Ages*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Fouracre, P. (Ed.). (2008). *The New Cambridge Medieval History, Vol. 1, c.500 – c.700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geertman, H. (2009). La genesi del Liber Pontificalis romano. Un processo di organizzazione della memoria. In: F. Bougard & M. Sot (Eds). *Liber, Gesta, histoire. Écrire l'histoire des évêques et des papes, de l'antiquité au XXIe siècle*. Turnhout: Brepols.
- Goodson, J. C. (2010). *The Rome of Pope Paschal I: Papal Power, Urban Renovation, Church Rebuilding and Relic Translation, 817–824*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grig, L. (2004). *Making Martyrs in Late Antiquity*. London: Duckworth.
- James, L. (2017). *Mosaics in the Medieval World, from Late Antiquity to the Fifteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Krautheimer, R. (1937). *Corpus Basilicarum Christianarum Romae I*. Citta del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Christiana.
- Krautheimer, R. (1959). *Corpus Basilicarum Christianarum Romae II*. Citta del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Christiana.
- Krautheimer, R., Corbett, S., Frankl, W. (1967). *Copus Basilicarum Christianarum Romae III*. Citta del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Christiana.
- Krautheimer, R. (1980). *Rome, Profile of a City, 312–1308*. New Jersey: Princeton University Press.
- Leyser, C. (2000). The Temptations of Cult: Roman Martyr Piety in the Age of Gregory the Great. *Early Medieval Europe*, 9, 289–307.
- Linč, Dž. (1990). *Istorija srednjovekovne crkve*. Београд: Clío.
- Mackie, G. (1996). The San Venanzio Chapel in Rome and Martyr Shrine Sequence. *RACAR: revu d'arte canadienne*, 23, 1–13.
- Mackie, G. (2003). *Early Christian Chapels in the West, Decoration, Function and Patronage*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.
- Markus, A. R. (1997). *Gregory the Great and His World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McKitterick, R. (Ed.). (2001). *The Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press.
- McKitterick, R. (Ed.). (2008). *The New Cambridge Medieval History, Vol. 2, c.700 – c.900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McKitterick, R. (2020). *Rome and Invention of the Papacy. The Liber pontificalis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moss, R. C. (2010). *The Other Christs, Imitating Jesus in Ancient Christian Ideologies of Martyrdom*. Oxford: Oxford University Press.
- Osborne, J. (2020). *Rome in Eight Century, A History in Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards, J. (1979). *The Popes and Papacy in the Early Middle Ages, 476–752*. Routledge.
- Tannous, J. (2014). In Search for Monotheletism. *DOP*, 68, 29–67.
- Thunø, E. (2015). The Pantheon in the Middle Ages. In: T. A. Marder & M. W. Jones (Eds.), *The Pantheon, from Antiquity to the Present (231–254)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trout, D. (2019). Pictures with Words: Reading the Apse Mosaic of S. Agnese f.l.m. (Rome). *Studies in Iconography*, 40, 1–26.
- Wickham, C. (1981). *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400–1000*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Wickham, C. (2005). *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford: Oxford University Press.
- Wickham, C. (2009). *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*. London: Allen Lane.

Ognjen Lj. TUTIĆ

Institute of History, Belgrade

From Gregory the Great to Sergius I: A Contribution to
the Study of the Ktetorship Activity of the Popes in Rome
and the Cults of the Early Christian Martyrs

Summary

This paper is dedicated to the scholarly examination of the papal ktetorship endeavors in Rome, spanning from the late 6th century to the early 8th century, in the context of the systematic development of the cults of early Christian martyrs who, through their suffering, sanctified the eternal city. Research has shown that it was the cults of early Christian martyrs that were used as the fundamental strongholds of the personal, almost ruling authority of the popes, which shaped the identity of the city as the universal center of the entire Christian ecumene. Throughout the early Middle Ages, the popes, as the main ktetors and bearers of artistic production, created the city's identity by expanding the network of temples which, in a significant number of cases, were dedicated to the members of the early Christian congregation—the princes of the apostles Peter and Paul, but also other martyrs whose relics, systematically or magically, were discovered inter or extra muros. The discoveries of graves, remains or other relics of early Christian martyrs represented significant incentives for papal ktetorship activity, renovations of already existing and construction of new churches, and the formation and consecration of altars and oratories, all for the purpose of highlighting Rome, the papal city, as the nucleus of the Christian universe. In the paper, special attention is devoted to a deeper consideration of the documented temples, chapels and oratories dedicated to the martyrs in Rome, which were restored or newly built thanks to the merits of the popes. Considering the socio-political and cultural-historical circumstances of the pontificate of the popes who reigned during the specified period, along with the predominant concepts that influenced early medieval collective and private piety towards martyrs, this work is dedicated to showcasing the most outstanding examples of art and visual culture in the eternal city. Furthermore, the phenomenon of assimilating martyrs, whose veneration did not adhere to ad sanctos, but instead represented instances of importing martyr cults from various regions of the Christian world, is a specific focus of our examination. Accordingly, the paper presents conclusions regarding the systematic expansion of the network of temples dedicated to martyrs in the sacred topography of Rome, the essence of which, above all, was papal propaganda aimed at emphasizing the axiomatic primacy of the city, but also the institution of the papacy within the boundaries of the Christian universe.

Keywords: Rome; popes; papal ktetorship; papal propaganda; Early Middle Ages; martyrs; cult of saints.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторско-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).